вивчення історії мови в інтерпретації А. Ю. Кримського / Тищенко К. А. // Методологія та історіографія мовознавства : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Слов'янськ : ДДПУ, 2013. – С. 328–331.

17. Шахматов А. А. Наброски возражений на диспуте Тимченка. 23 февраля 1913 г. (Неопублікована праця) [Публікація В. А. Глущенка] / А. А. Шахматов // Мовознавство. – 1984. – № 4. – С. 52–60.

Орел А.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету

УДК 811.161'34-112

ОСОБЛИВОСТІ ПІДСИСТЕМИ ВОКАЛІЗМУ В «ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОД»

У статті докладно проаналізовано погляди мовознавців щодо процесів становлення і розвитку підсистеми вокалізму «давньоруського періоду» у світлі загальних тенденцій розвитку фонологічних систем східнослов'янських мов у цілому. Обґрунтовано важливість вивчення історико-фонологічних досліджень славістів із метою підвищення експланаторного рівня фонології та встановлення причиново-наслідкових ланцюгів, результатом яких стало формування фонологічних систем української, російської та білоруської мов.

Ключові слова: *«давньоруська мова», східнослов'янські мови, фонологічна система, підсистема вокалізму.*

Орёл А.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры германской и славянской филологии Донбасского государственного педагогического университета

ОСОБЕННОСТИ ПОДСИСТЕМЫ ВОКАЛИЗМА В «ДРЕВНЕРУССКИЙ ПЕРИОД»

В статье подробно проанализированы взгляды языковедов на процессы становления и развития подсистемы вокализма «древнерусского периода» в свете общих тенденций развития фонологических систем восточнославянских языков в целом. Обоснована важность изучения историко-фонологических исследований славистов с целью повышения экспланаторного уровня фонологии и установления причинно-следственных связей, результатом которых стало формирование фонологических систем украинского, русского и белорусского языков.

Ключевые слова: *«древнерусский язык», восточнославянские языки, фонологическая система, подсистема вокализма.*

Orel A.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Department of Germanic and Slavonic Linguistics, Donbas State Teachers' Training University

THE FEATURES OF VOWEL SUBSYSTEM OF «OLD-SLAVIC PERIOD»

The views of linguists about the process of vowel subsystem of «Old-Slavic period» language formation and development according to the common tendencies

of East-Slavic phonological systems development are analyzed in the article. The importance of historical phonological investigations studying is founded with the aim of upgrading explanatory level of Phonology and formation causal-investigatory connects the result of which is formation of Ukrainian, Russian and Belorussian phonological system.

Key words: *«Old-Slavic language», East-Slavic languages, phonological system, vowel subsystem.*

Постановка проблеми. Аналіз історико-фонологічних досліджень дозволив зробити висновок, що єдиного погляду на проблему фонемного складу східнослов'янських діалектів у «давньоруський період» в мовознавстві немає. Ситуація ускладнюється передусім наявністю концептуально різних підходів до визначення фонологічної системи «давньоруського періоду». Лінгвоісторіографічний аналіз досліджень, присвячених висвітленню окремих аспектів вивчення вокалічної підсистеми «давньоруської мови», дозволив виділити низку дискусійних тез, що потребують уточнення або більш докладного вивчення. Нерозв'язаними залишаються питання про реконструкцію для «давньоруського періоду» таких голосних фонем, як <*ô*>, носові <*ǫ*, *ę*>, визначення статусу редукованих <*ъ*, *ь*>, напружених *ы*, *ŭ* тощо.

Аналіз останніх досліджень. Особливе місце в дослідженні вокалічної підсистеми «давньоруського періоду» посідають праці В. В. Колесова, В. М. Маркова, В. К. Журавльова, Ю. Я. Бурмистровича та ін., присвячені проблемам занепаду редукованих, виникненню акання тощо.

Метою статті є лінгвоісторіографічний аналіз досліджень, у яких розглянуто питання становлення підсистеми вокалізму в «давньоруський період» розвитку східнослов'янських мов.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наявність фонеми <*ô*> в діалектах східнослов'янських мов «давньоруського періоду» визнали В. К. Журавльов [5, с. 17–18], В. Г. Макаров [9, с. 6], Ю. Я. Бурмистрович (реконструював в одному піднятті з <*у*>) [3, с. 147]; не визнали – В. В. Колесов [8, с. 29], В. В. Іванов [6, с. 60–61]. Досліджуючи систему вокалізму пізнього періоду функціонування праслов'янської мови, В. К. Журавльов указав на зміну <**ą → ô*> (через стадію з *<*ǫ*>) [5, с. 12, 17–18]. Проте уточнивши, що <*ô ← *ą*> збереглося лише в деяких діалектах, тоді як інші діалекти розвинули нове <*ô*>, наприклад, у частині російських діалектів <*ô*> походить з [*о*] під акутовою інтонацією (такої думки дотримується і В. В. Іванов [6, с. 59–60]), у говорах української мови – з [*ō*], яке з'явилося внаслідок подовження перед складом із слабким редукованим [5, с. 18].

Спираючись на ідеї В. К. Журавльова, Є. Х. Широкорад

висунула припущення щодо наявності в «давньоруській мові» початку XI ст. «синтагмо-фонеми» <*a:ä*> ← <*ē:ā*>, варіантами якої були звуки [*ä*] та [*a*] [16, с. 83]. За спостереженням Є. Х. Широкорад, у «давньоруський період» з'явився також новий звук [*ä*] з [*e*], проте це не спричинилося до появи нової фонеми, тому що новий [*ä*] одразу ж збігався з варіантами старої синтагмо-фонеми <*a:ä*> [там же, с. 82–83]. Відрізнялися вони лише тим, що споконвічний [*ä*] сполучається лише з палатальними приголосними, а [*ä*] з [*e*] – і з палатальними, і з палаталізованими [там же, с. 83]. В. В. Колесов також реконструював фонеми <*ä*> різні за походженням (<*ä* ← *ę*>, та <*ä* → *ě*>), проте <*ä* ← *ę*>, з погляду дослідника, не міг сполучатися з палатальним приголосним, а <*ä* → *ě*> – сполучався [8, с. 81–82]. На думку Ю. Я. Бурмистровича, у «давньоруській мові» були наявні дві різні фонеми <*ä*> та <*a*>, які після становлення тембрової кореляції палатальності / непалатальності стали розрізнятися за ознакою ряду тільки позиційно, тобто стали алофонами однієї фонеми <*a*> [3, с. 173].

На думку В. К. Журавльова, Ф. П. Філіна, тенденцію до деназалізації «успадкували ті праслов'янські діалекти, з яких пізніше розвинулися східнослов'янські мови» [5, с. 18; 14, с. 29]. В. К. Журавльов, Л. Е. Калнинь, В. В. Колесов указали на перехід праслов'янського *<*ę* → *ä*> (через стадію носового *<*ą̈*>) [5, с. 17; 7, с. 20–21; 8, с. 80–81]. Ю. Я. Бурмистрович також уважав, що втрата носових відбулася ще в пізній праслов'янський період [3, с. 147–148]. Протилежного погляду дотримувався В. В. Колесов [8, с. 29, 75–83], на думку якого, носові голосні були в «давньоруській мові» й втратилися не раніше X ст. Як указав Ю. Шевельов, до середини XI ст. розрізнення голосних <*ǫ*> та <*y*>, а разом з ними <*ę*> та <*a*> вже давно було втрачене, щонайпізніше деназалізація носових голосних у протукраїнських діалектах пройшла до середини X ст., хоча «датування її навіть XI ст. виключати не можна, але доказів на це бракує» [15, с. 180, 187]. Щодо переходу <*ę* → *a*>, Л. Е. Калнинь реконструювала його дещо інакше: <*ę* →*ä*>, а вже потім <*ä* → *a*> [7, с. 8, 20–21, 34–36, 137]. Якщо поєднати погляди В. К. Журавльова та Л. Е. Калнинь на етапи зазначеного переходу, то одержимо реконструкцію в чотири етапи: <*ę* → *ą̈* → *ä* → *a*>. У дисертації В. А. Глущенка особливо підкреслюється, що поява в зазначеній реконструкції стадій з <*ą̈*> та <*ä*> пояснюється здійсненням процесу деназалізації ще до занепаду редукованих, а це унеможливлює депалаталізацію голосних переднього ряду (тобто перехід <*ę* → *a*> одразу не можливий) [4, с. 66].

Цікаво, що В. В. Колесов реконструював для початкової вокалічної системи «давньоруської мови» навіть три носових: крім

<*ǫ*> та <*ę*>, ще й носовий <*ǫ̈*>, указуючи водночас на фонематичну слабкість носових голосних, їхню синтагматичну нестійкість [8, с. 26–27, 29, 39–40, 75]. За відсутності чітких доказів та пояснень Ю. Я. Бурмистрович критикував зазначені ідеї В. В. Колесова [3, с. 147–148]. Як вже зазначалося, появу носового <*ǫ̈*> здебільшого дослідники відносять до праслов'янського періоду, проте система вокалізму східної діалектної групи втратила носовий <*ǫ̈*>, як й інші носові голосні.

Після монофтонгізації дифтонгів у пізній праслов'янській мові з'явилися лабіалізовані фонеми *<*u* ← *a͡u, e͡u*> та *<*o* ← *ă*>, отже, успадкована східнослов'янськими діалектами система вокалізму одержала ознаку лабіалізованості. Лабіалізований характер <*у*, *о*> визнають усі дослідники «давньоруської мови». Є також припущення щодо лабіалізованого характеру <**ъ**>, які засновані на тому, що <**ъ**> походить з праслов'янського *<*ŭ*>, а пізніше збігся з <*о*> [6, с. 59; 8, с. 27–28; 15, с. 119]. Проте, якщо В. В. Іванов визнав лабіалізованість <**ъ**> ознакою фонематичною [6, с. 59], то у В. В. Колесова зазначена ознака реконструюється тільки на фонетичному рівні [8, с. 27–28]. Свідченням появи позиційної лабіалізації є перехід <**ъ**> в <*ô*> в деяких діалектах східнослов'янських мов [там же, с. 28]. Гіпотези про можливу лабіалізованість <*ɣ*> ← *<*ū*> в «давньоруській мові» критикують мовознавці, зокрема В. В. Іванов [6, с. 59]. В. В. Колесов висловив цікаву думку, що праслов'янська лабіалізованість у системі вокалізму «давньоруської мови» була замінена новою фонематичною лабіалізацією, яка пов'язана з включенням <*у*> в систему фонем [8, с. 27]. З цим пов'язується й поява протетичного ***в*** ← **u* в деяких словах із споконвічним лабіалізованим голосним [там же, с. 27, 33].

«Другою лабіалізацією» Ю. Я. Бурмистрович [3, с. 174] назвав перехід <*е* → *о*> на початку слів після відпадіння протетичного *j*. Відпадіння початкового *j* перед огубленими голосними Ю. Шевельов уважає останнім виявом тенденції до внутріскладової гармонії, яку протоукраїнські, проторосійські та протобілоруські діалекти успадкували з праслов'янського періоду [15, с. 221]. Збереження *j* перед <*о*> в деяких словах сучасної української мови (*його*, *йому*) пояснюється дією аналогії [там же, с. 218]. Перехід <*е* → *о*> в середині та на кінці слова має дещо іншу природу, він пов'язаний із занепадом редукованих та формуванням корелятивних відношень за твердістю / м'якістю, тому ми розглянемо це питання пізніше.

Відкритим залишається також питання визначення статусу

редукованих <*ъ*, *ь*> та особливих напружених голосних *ы*, *ŭ* . Деякі мовознавці, зокрема І. В. Устинов [13, с. 100–101], В. В. Іванов [6, с. 59], визначили <*ъ*, *ь*> як надкороткі голосні, протиставлені іншим голосним за часокількісними ознаками. Зважаючи на те що протиставлення голосних за довготою / короткістю дефонологізувалося ще в праслов'янський період, низка дослідників, зокрема В. В. Колесов, Ю. Я. Бурмистрович, поставила під сумнів можливість потрійного протиставлення «давньоруських» голосних за ознаками довготи, короткості та надкороткості (редукованості). Як зазначили В. К. Журавльов, В. В. Колесов [5; 206], ознака часокількості трансфонологізувалася в ознаку підняття. На думку Х. Бірнбаума [2, с. 73], В. Г. Рудельова [11, с. 5–13] використання терміна «редуковані» або «надкороткі» на позначення голосних <*ъ*, *ь*> є невдалим. Адже алофони фонем <*ъ*, *ь*> могли реалізовуватися як у слабкій, так і в сильній позиції, причому в сильній позиції могли бути під наголосом, а, за справедливим зауваженням В. Г. Рудельова, надкороткість та наголошеність – «речі несумісні» [там же, с. 5]. Отже, фонеми <*ъ*, *ь*> правильніше буде називати голосними високо-середнього чи середньо-високого підняття [3, с. 149; 8, с. 28–29], чи просто середнього [6, с. 58].

Визначаючи фонематичний статус напружених *ы*, *ŭ*, здебільшого вчені, як указав Ю. Я. Бурмистрович [3, с. 148], говорять про їхню несамостійність, тому реконструюють їх як алофони фонем <*ъ*, *ь*> або <*γ*, *і*>. Ю. Я. Бурмистрович припустив, що ніяких напружених *ы*, *ŭ*, в системі вокалізму «давньоруської мови» не було, можливо, «пізніше, уже в російській мові, пройшов відрив частини алофонів від фонем <*γ*, *і*> й перехід їх в алофони фонем <*о*, *е*>, у які перейшли й так звані сильні алофони фонем <*ъ*, *ь*>» [3, с. 148]. В українській та білоруській мовах, зазначив дослідник, на місці російських <*о*, *е*> залишається <*γ*, *і*>, наприклад, укр. *молодий*, біл. *малады* [там же]. Ю. Шевельов указав, що <*і*> та <*γ*> перед <*j*> у діалектах української мови, на відміну від російських, трактували по-різному [15, с. 351]. Так, занепад єрів ніяк не вплинув на <*γ*>, тому він зберігся в усіх позиціях, отже, у сучасній мові маємо відповідні пари слів: *мий* і *мию*, *рий* і *рию* [там же]. Звук [*і*] в слабкій позиції зазвичай трактували як [*ь*], що спричинялося до його занепаду [там же]. Докладно розглянувши зміни <*γ*, *і*> перед <*j*> у діалектах української мови, Ю. Шевельов зробив висновок про їхню тотожність із змінами в давньобілоруських діалектах [там же, с. 363]. Подібної думки дотримується Ф. П. Філін [14, с. 237–244].

З долею так званих «редукованих» або єрів пов'язана низка

змін у вокалічних підсистемах східнослов'янських діалектів, які хронологічно належать до «давньоруського періоду». Як указав Ю. Шевельов [15, с. 125–129] та інші дослідники, характерною рисою східнослов'янських мов є повноголосся. Повноголосні сполучення *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-ело-* виникли з праслов'янських сполучень **tort, *tolt, *tert, *telt* (перше повноголосся). Друге повноголосся відбилося непослідовно, за спостереженнями Н. Д. Русинова, переважно в північно-західних діалектах «давньоруської мови» [12, с. 59–60], де занепад редукованих, а з ним і функціонування закону відкритих складів дещо затрималися [3, с. 171–172]. У Н. Д. Русинова ж наявна теза про те, що в групі діалектів, з яких розвинулася сучасна українська мова, закон відкритих складів був відмінений раніше, ніж в інших східнослов'янських діалектах [12, с. 61–71], отже, і друге повноголосся цій мові невідоме.

Єдиним «давньоруським» повноголоссям, яке послідовно відбилося в самостійних східнослов'янських мовах, Ю. Я. Бурмистрович уважає те явище, що в традиційній лінгвістиці відомо під назвою «другого повноголосся» [1, с. 336; 13, с. 139–140; 8, с. 75]. На думку В. В. Колесова, явище «першого повноголосся» виникло в праслов'янський період, а завершується в «давньоруський» уже після занепаду редукованих, і пов'язане воно з тенденцією до відкривання складу та зміною просодичних якостей складу [8, с. 69–70]. «Давньоруське» повноголосся, як указав Ю. Я. Бурмистрович, на відміну від першого повноголосся (яке автор уважає суто праслов'янським), утворилося через стадію «єрового» повноголосся [53, с. 171]. Думку про те, що до занепаду редукованих у «давньоруській мові» написання типу *-ъръ-*, *-ьрь-*, *-ълъ-* відбивали реальну вимову, підтримали В. М. Марков [10, с. 178–236] та Ф. П. Філін [14, с. 210–220]. Ю. Шевельов поставив під сумнів зазначені погляди, указуючи на штучність написань з двома єрами, принаймні для давньоукраїнської мови [15, с. 369–370]. Прояснення єрів у голосні середнього підняття <*о*, *е*>, уважає Ю. Я. Бурмистрович, спричинилося до нерозрізнення рефлексів першого та другого повноголосся в сучасних східнослов'янських мовах [3, с. 170].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, основні особливості та відмінності в реконструкції підсистеми вокалізму, яку можна вважати початковою (спільною) для всіх східнослов'янських мов у сукупності їх діалектів, ми визначили. Крім того, ураховуючи тісний взаємозв'язок підсистем вокалізму та консонантизму, на який указували ще фонетисти XIX ст., дослідники

встановили низку змін у парадигматиці та синтагматиці приголосних, які ми плануємо розглянути окремо.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ахманова О. С. – М. : Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.

2. Бирнбаум Х. Праславянский язык : достижения и проблемы в его реконструкции / Бирнбаум Х. – М. : Прогресс, 1987. – 512 с.

3. Бурмистрович Ю. Я. Историческая фонемология последовательного ряда или цепи славянских языков, связанных отношениями «предок – потомок», от праиндоевропейского в лице его протославянского диалекта до русского / Бурмистрович Юрий Яковлевич. – Абакан : Изд-во Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова, 2001. – 227 с.

4. Глущенко В. А. История фонетической системы русского языка в научной концепции А. А. Шахматова : дисс. … канд. филол. наук : 10.02.01 / Глущенко Владимир Андреевич. – К., 1983. – 198 с.

5. Журавлёв В. К. Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода / Журавлёв В. К. // Вопр. языкознания. – 1963. – № 2. – С. 8–19.

6. Иванов В. В. Историческая фонология русского языка. (Развитие фонологической системы древнерусского языка в X – XII вв.) / Иванов В. В. – М. : Просвещение, 1968. – 358 с.

7. Калнынь Л. Э. Развитие корреляции твёрдых и мягких согласных фонем в славянских языках / Л. Э. Калнынь. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 136 с.

8. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка : учеб. пособие для вузов / Колесов В. В. – М. : Высш. школа, 1980. – 215 с.

9. Макаров В. Г. Звуковая система древнерусского языка в начале XI века / Макаров В. Г. – Чебоксары : Чувашский ГУ, 1972. – 30 с.

10. Марков В. М. К истории редуцированных гласных в русском языке / Марков В. М. – Казань : Казанский ГУ, 1964. – 279 с.

11. Риглер Я. Общеславянское значение проблемы аканья / Риглер Я. // Вопр. языкознания. – 1969. – № 3. – С. 47–69.

12. Русинов Н. Д. Хронология фонетических процессов древнерусского языка : учебное пособие / Русинов Н. Д. – Горький : ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1986. – 80 с.

13. Устинов И. В. Очерки по русскому языку. Часть 1: Историческая грамматика русского языка / Устинов И. В. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1959. – 382 с.

14. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк / Филин Ф. П. – М. : Наука, 1972. – 655 с.

15. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Шевельов Ю. – Харків : Акта, 2002. – 1056 с.

16. Широкорад Є. Х. Фонема /ä: а/ у системі вокалізму давньоруської мови початку XI століття / Широкорад Є. Х. // Вісник Харк. ун-ту. – 1974. – № 109. Вип. 9. – С. 76–83.